

4 Sør-Norges dal- og fjellbygder

Jordbruksregion 4 *Sør-Norges dal- og fjellbygder* dekker 8 % av landets totalareal. Med sin beliggenhet øst for den kaledonske fjellkjede preges regionen av en rekke langstrakte daler, godt senket og nedskåret i et omkringliggende forfjell- og åslandskap.

I Trøndelag finnes brede dalfører der dalbunnen ligger under marin grense. Her finnes til dels mektige leiravsetninger, mens de øvre deler av disse dalførene har elveavsetninger. I midtfylkene Buskerud, Oppland og Hedmark er dalene omgitt av åser og forfjell og lengst i vest av høyfjellsområder. Dalprofilen blir dypere og mer markert u-formet i vestlig retning. Dalsidene er bratte og dalbunnen smal. Morenelier veksler med dalsletter og elveavsetninger. I deler av Telemark er dalenes løp betinget av berggrunnens strukturer. Dalene er ofte v-skåret og smal i bunnen med rufsete lier. Morene- og vitringsjord veksler med bergknatter. I fylket forekommer også, sammen med dalførene i Agder sterkt u-forma daler med bratte dalsider og overveiende flat dalbunn. Morene er vanlig i liene, i dalbunnen hovedsakelig elveavsetninger.

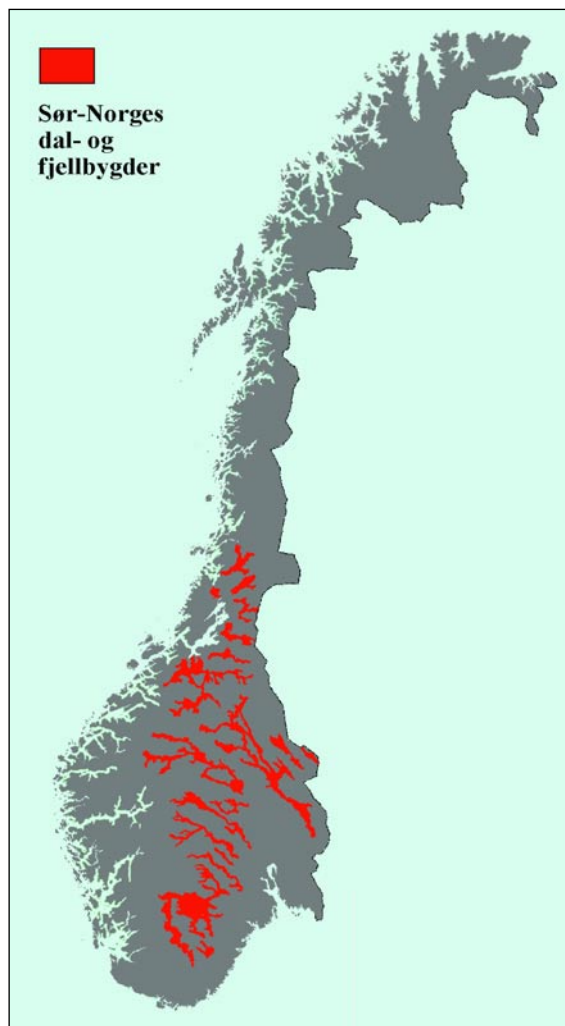
Mange elver er tørrlagt eller har sterkt redusert vannføring pga. kraftutbygging. Små og mellomstore sjøer preger enkelte dalavsnitt, omgitt av slake skogs- og jordbrukslier, eller steile sider og blankskurte berg. Ulike barskogstyper dominerer, men i høyereliggende dalavsnitt øker innslaget av fjellbjørk hvor den også kan dominere. Pga. opphør i beite og tidligere utmarksslått er lauvtreinnslaget enkelte steder betydelig.

På klimatisk gunstige lokaliteter, finnes også sørvendte lier med varmekjære edellauvtrær. På slike lokaliteter kan man mange steder fortsatt finne gamle styvingstrær, et kulturminne fra det gamle høstingsjordbruket. Klimaet er suboseanisk i de sørlige og nordlige dalførene, kontinentalt i de midtre og østre dalførene. Vekstsesongen varierer fra 170 døgn i de lavestliggende og sørligste dalbygdene til 130 døgn i fjellbygdene.

Jordbruksforhold

Vel 7,6 % av regionens totale landareal er dyrka mark (1 853 826 dekar). Foruten klimafaktoren, blir jordbrukets vilkår i sterk grad begrenset av topografi og forekomsten av dyrkbare løsmasser. Dette er forhold som varierer sterkt både innen et dalføre, men også fra dal til dal. Fordi naturgrunnlaget er bestemmende for jordbrukets utbredelse, varierer også det disponible jordarealet til de enkelte gårdene. Et kjennetegn er fraværet av virkelig storgårder, og bare 1,6 % av regionens 12 708 gårdsbruk har over 500 dekar dyrka mark. Gjennomsnittlig driftsstørrelse er på ca. 145 dekar, men både fordeling og faktisk beliggenhet til de små og mellomstore gårdene betinges av to faktorer; innmarkas topografi og eksposisjon i forhold til sola.

I mange lavereliggende dalstrøk, men også i flere fjelldaler, har dalbunnen store elvesletter. I dag regnes mange slike oppdyrka elvesletter, sammen med nydyrkingsareal i fjellet, for dal- og fjellbygdenes graskamre. Disse er en vesentlig forutsetning for dagens jordbruksproduksjon. Regionen har helst middelssmå til mellomstore bruk, da vel 60 % av gårdene har mellom 50 - 200 dekar dyrka mark. Spredt opp gjennom dalføra kan arealene til flere slettegårder danne større sammenhengende jordbruksflater, hvor både tun og enkeltstående hus ofte er blikkfang ved ferdsel langs dalbunnens hovedveier. Fordi mye av rydningsarbeidet i dalbunnen har skjedd i moderne tid, og fordi de flate slettene innbyr til en mer storarrondert og intensiv jordbruksdrift, finnes det færre kulturminner fra det gamle førindustrielle høstingsjordbruket nede i dalbunnen enn oppe i dalsidene. Dette både fordi mye av



Figur 4. Utbredelse av jordbruksregion 4.

jordarealene er oppdyrka etter denne perioden eller ved at de kulturminner som evt. fantes er fjernet pga. nydyrking/rasjonalisering. Vel så viktig er at elveslettas grus- og sandavsetninger ikke har like høyt innhold av rydningsstein som morenejorda oppe i dalsidene, noe som gjør at en oppmuring av f.eks. steingjerder ikke har vært vanlig. I tillegg er elveavsetningene mer næringsfattige, noe som ikke gir særlig artsrike slåtteeenger.

Kulturminner som steingjerder og artsrike slåtteeenger finnes evt. helst på dal- og fjellgårder på morenejord, dvs. dalførenes li-, hylle- og åsgårder. Disse gårdene ligger på terrassehyller, i brattlendte lier, på små åsplatåer eller mer lunt blant småkoller og mindre åser. Gårdene ligger enkeltvis, i små grender, men også ofte samlet i større sammenhengende bygdelag. Størrelsen på driftsenhetene varierer fra mellomstore gårder i de eldste kulturbygdene til små nydyrkingsbruk høyt og fritt oppe i lia.

Et særpreg for de fleste ligårder er beliggenheten på dalens solside hvor varmeinnstrålingen er størst. Midtveis i lia er lokalklimaet særlig gunstig fordi en her både unngår frost fra dalbunnen og trekk fra fjell og åser. Dette var avgjørende for selve lokaliseringen av tun og innmark den gang alle gårder dyrket korn, og med en jordbruksteknologi som ikke ble hemmet av selv de bratteste bakker. Fordi blokkrik morene er vanligste jordart ses mange steder store mengder stein som er tatt ut av bakken under rydding av ny åkerjord. Denne steinen finnes ofte i steingjerder rundt innmark, i fegater og utmarksgjerder, som støttemurer til drifteveier eller i bakkemurer til åkerbruket. Rydningsstein er også lagt i utallige steinrøyser, noe som er svært karakteristisk på innmarka til mange ligårder.

Ved omlegging til et mer intensivt produksjonsjordbruk mistet mange gamle gårder sin posisjon og status som storgård. Særlig de bratteste gårdene var utsatt, fordi et moderne maskinjordbruk *ikke* favoriserer gårder med jordareal i sterkt hellende terreng. Opp gjennom århundret er mye av ligårdenes tradisjonelle innmark gradvis tatt ut av drift, - en prosess som fortsatt pågår. Mye av dette arealet er bratte eng- og åkerteiger. For en del ligårder betyr det at disponibel jordbruksmark minker fordi stadig mer tungdreven dyrka mark forsvinner ut av produksjon enten ved omlegging til beite eller gjennom nedlegging. Noe som i begge tilfeller medfører at den faktiske driftsstørrelsen minker. I dag utgjør småbruk med mindre enn 50 dekar dyrka mark ca. 16 % av regionens gårder, mens bruk med 50 - 100 dekar utgjør 35 %. I mange bygdelag har særlig omdisponering av brattlendte areal til beite vært vanlig. Dette kan være positivt for landskapsbildet fordi beite opprettholder det åpne preget, noe som bl.a. også gjør at rydningsspor fra et mer tradisjonelt høstingsjordbruket blir bevart. I mange tilfeller kan imidlertid beitetrykket være for svakt noe som medfører en gradvis gjengroing av arealene.

Grasproduksjon til slått- og beite preger de fleste jordbruksområdene og dekker 77,5 % av regionens dyrka mark (ca. 1 435 830 dekar). I lavereliggende dalstrøk kan korndyrking dominere på elvesletter eller i slake morenelier. Korn- og oljevekster dekker ca. 20 % (ca. 370 000 dekar) av dyrkingsarealet. Husdyrholdet er omfattende, bl.a. pga. nærhet til gode skogs- og fjellbeiter. Storfe dominerer, og her driver 5 810 gårder med storfe med totalt 195 640 kyr. Størrelsen på besetningene varierer, men gjennomsnittet er på ca. 34 kyr.



De fleste eldre jordbruksgrender sees gjerne som en lysåpen sone midtveis oppe i en solvendt dalside (fra Sigdal kommune, Buskerud). Regionens moderne jordbruk er i dag knyttet til intensiv grasproduksjon, særlig på oppdyrka elvesletter. Gamle innmarksområder i brattlendt terreng brukes gjerne til beite (Hemsedal, Buskerud).

Også saueholdet er omfattende, og regionen har totalt 538 880 sau/lam. Også her varierer besetningene, men snittet ligger på ca. 134 sau pr bruk. Geitehold er betydelig mindre utbredt, men viser trolig en svak stigning. Totalt finnes 12 650 geiter fordelt på 254 geitebruk, noe som gir et gjennomsnitt på ca. 50 dyr.

Fordi husdyrholdet er stort er beitepreget mange steder betydelig. Karakteristiske beiter langs dalbunnens elver og raviner, eller nedetter ligårdenes gamle innmark, er vanlig. Mange beitelandskap er likevel i ferd med å forsvinne. Særlig fordi storfeet i større grad kun går på kulturbeite, mens sau beiter i de omkringliggende fjell- og åslandskapenes utmark. Ved siden av husdyr-, gras- eller evt. kornproduksjon drives de fleste gårder i kombinasjon med skogbruk. Flere steder er skogbruket viktigste næringsvei.

I nasjonal sammenheng har regionen en svært særegen gårdsbebyggelse. Med kort avstand til barskogen ble grovtømrede bygninger et vanlig innslag på dal- og fjellbygdens gårdstun. Regionen dekker i dag kjerneområdet for både middelalderbygninger og fredete tømmerhus eldre enn 100 år. Også en rekke av landets mest verdifulle kulturlandskapsområder ligger her, og regionen er i særklasse den viktig tradisjonsbærer for den førindustrielle og særnorske bondekulturen.



Regionen utgjør et kjerneområde for landets tømmerbygninger og ofte ses disse som helhetlige tun med god plassering i landskapet (fra Morgedal i Kviteseid kommune, Telemark). Et stort husdyrhold bidrar til en variert arealbruk, og mange steder gir dette et åpent landskap som bl.a. framhever steingjerder (Valle kommune, Aust-Agder).